

יוסף פריאל

רבנו יוסף בכור שור: מעמדו בעולם הפרשנות ותהליך החשיפה המחודש של פירושו*

בן פורתא

מחמאה בעלת עוצמה המיוחסת לרש"י ולר' יוסף בכור שור השמיע המשורר בן מאה הטי"ו, משה (א)בן דנאן: "כל פירושי צרפאת השלך לאשפתא חוץ מפרשנדתא ובן פורתא".¹ גם חוקרי הפרשנות במאה הי"ט ובראשית המאה הכי הוסיפו לדבר בגדולתו של בן פורתא זה. כך גייגר:²

עינו עין חודרת תרד עד עמקי התהום והוא רחב לב והשם הריחו ברוח חכמה ואקרא במחנה העבריים לאמר דעו וראו כי נמצא איש אשר רוח אלקים בו וזכרו נעלם עד הנה.³ [...] היה רחב לב ועינו תביט תמיד אל הכתובים וקישורים [...] וחתר לרדת על עומק הדבר. גם יגע לקרב את הרחוק אל שכלו [...] אך דרכו המיוחד לו הוא להטעים הדברים ולהסיר מהם כל סתירה וסיג (שם, עמ' 44).

- * מוקדש לעמיתי, ד"ר יהושפט נבו לכבוד יובל השבעים.
- 1 משל זה עבר ייחוסים רבים. החיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי, שם הגדולים, ווילנא תרי"ג; דפוס צילום ירושלים תשנ"ב, מערכת גדולים, אות ש, בסקירתו על רש"י, עמ' קפח) שהביא את הטקסט כולו, מייחסו למשה אבן דנאן מפורטוגל, ואומר כי "בן פורתא" הוא ר' יוסף טוב עלם. גם אורבך (אפרים אלימלך אורבך, "במה זכה רש"י לתואר 'פרשנדתא'?", בתוך משה דוד הר ויונה פרנקל [עורכים], מחקרים במדעי היהדות, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 18) מקבל את הדברים. שד"ל (שמואל דוד לוצאטו, בית האוצר, לבוב תרמ"א, דפים ק-קא) אומר שמאחר שאין פירוש לתורה של יוסף טוב-עלם, כנראה זהו ר' יוסף קרא. וסמך ידו על כך בעניין זה גם אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 64-65. אולם ב"תיקונים והוספות" (שם, עמ' קכ) אומר שד"ל שמצא ב"קובץ כ"י ישן"(!) שזהו בכור שור ושהוא מסכים עמו. פוזנסקי (שמואל אברהם פאזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, וארשה 1913; דפוס צילום ירושלים תשכ"ה, עמ' LXXIV) מפנה לשד"ל (הפנייתו לדף סו ע"ב לא ברורה) אך הוא עצמו אינו מביא את תיקונו של שד"ל, ואומר בפשטות משמו שהוא דווקא בכור שור. מכל מקום, את כתבי אבן דנאן, שמשפט זה מיוחס לו, לא מצאנו.
 - 2 א' גייגר, ספר פרשנדתא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, לייפציג תרט"ז; דפוס צילום ירושלים תשל"א, עמ' 37.
 - 3 וראו להלן בעמוד 116 התייחסותנו להיעלמותו היחסית של הפירוש "עד הנה", במשך מאה וחמישים שנה מאז שכתב גייגר את סקירתו.

החרה אחריו פוזננסקי ואמר: "היה אחד המפרשים היותר מצוינים במקרא אשר ידע לסלול דרך מיוחדת לו לבדו עד כי יבדל הרבה גם מהקודמים לו גם מהבאים אחריו".⁴
והוסיף אורבך:

סיגל ר' יוסף בכור שור לעצמו את שיטת הפשט של ר' יוסף קרא והרשב"ם וגם שכלל אותה. רבים הם הפירושים החדשים שבהם גילה דברים בכתובים שלא עמד עליהם שום מפרש קדמון. הם מצטיינים בהבנת הסגנון הסיפורי של התורה ובתפיסה נאה של תכונות הנפשות הפועלות בה.⁵

מיהו בן פורתא זה שזכה לקומפלימנט חם כל כך, ושדחק ממעמדם דמויות פרשניות חשובות כר' יוסף קרא, רשב"ם, רבינו תם ושאר ממשיכי רש"י?

תולדותיו

המחקר התלבט בזיהויו של בכור שור. בעבר חשבו וולטר⁶ ואופטוביצר⁷ שיש שתי דמויות שונות: האחת ר' יוסף מאורליאנש⁸ והאחרת ר' יוסף בכור שור. החלוקה לשתי דמויות נתמכה בכך שמצינו למשל בפירושי פענח רזא⁹ לבראשית כד, ז ולבראשית לג, ז גם פירוש מאת ר"י מאורלייניש ולאחריו פירוש מאת בכור שור.¹⁰ לאחר כשלושים שנה, במבוא לראב"ה, היה אפטוביצר החלטי פחות,

- 4 פוזננסקי (לעיל הערה 1), עמ' LV.
- 5 א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, ירושלים תשט"ו; דפוס צילום ב כרכים, תשמ"ו, עמ' 115.
- 6 Gotthilf Walter, *Joseph Bechor Schorr, Der Letzte Bibelexeget*, Breslau 1890, עמ' 8.
- 7 Victor Aptowitz, "le Comentaire du Pentateuque Attribué a R. Ascher Ben Yehiel", *REJ* 51 (1906), עמ' 76.
- 8 הנ"ל מופיע בתוספות על התלמוד, למשל יבמות לו ע"ב, ד"ה "ולא קתני"; חולין צט ע"א, ד"ה "רבא אמר"; שבת יב ע"א, ד"ה "שמא יהרוג". המעניין הוא, שפירוש זה מופיע בצורה דומה בפירושו של בכור שור לתורה על שמות ח, יב ד"ה "והיה לכנים" – דבר שחזק ידי הטוענים שמדובר במפרש אחד.
- 9 המהדורה הטובה ביותר היא של מכון תורת הראשונים: דב אסיא (מהדיר), פענח רזא לרבנו יצחק בר' יהודה הלוי, ניו-יורק תשנ"ח.
- 10 אם כי במהדורה החדשה של מכון תורת הראשונים (ראו הערה קודמת), "אורלייניש" מופיע בשני המקומות כהוספה ובסוגריים, כך שראיה זו בעייתית, וראו גם את דחיותיו של נבו במהדורתו (להלן הערה 31), עמ' 2, הערה 9.

והציג בגוף הספר רק את הדעה המאחדת בין שתי הדמויות.¹¹ היום, מקובלת דעה זו¹² וכך הוכרעה גם על ידי נבו¹³ שההדיר את פירושו.¹⁴ אשר על כן סקירתנו תעסוק בדמותו של ר' יוסף בכור שור מאורליאנש (להלן ריב"ש) אשר בצפון צרפת.

על משפחתו אין יודעים דבר. פעם אחת מופיע אזכור אביו וציטוט משמו בפירוש לויקרא כג, טז, אך לא מופיע שם שמו של האב.¹⁵ בכור שור היה תלמידו של ר' (יעקב) תם (1100–1171),¹⁶ נכדו של רש"י שחי בצפון צרפת. מאחר שבכור שור אינו מזכירו בפירושו אפילו פעם אחת, מניחים גייגר¹⁷ ופוזנסקי¹⁸ שהיה רבו רק בתלמוד.

וולטר כותב שנוולד ב-1140. את הערכה זו הוא מבסס על הזיקה בין דרכו הפרשנית לבין פרשנותו של ראב"ע.¹⁹ סבירות נוספת לכך הציג פוזנסקי בהסתמך על כך שבבראשית לג, ו מביא ריב"ש פירוש בשם ספר הדייקות לאבן פרחון,²⁰ שידוע שנתחבר ב-1161.²¹ גייגר מעיר על כך²² שבוודאי לקחו כמה שנים עד שהתפרסם ספר איטלקי זה בצפון צרפת, כך שיש לאחר את כתיבת הפירוש לפחות ל-1170.

- 11 א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 351, בערך "ר' יוסי בר' יצחק" ובהערה 2 שם.
- 12 (לעיל הערה 1), עמ' LVIII–LVI; אורבך (לעיל הערה 5), עמ' 134. Henri Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, reprint Amsterdam 1969, עמ' 34–35; פוזנסקי
- 13 ראו הדיון באריכות אצל יהושפט נבו, פרשנות המקרא הצרפתית, רחובות תשס"ד, עמ' 76–79.
- 14 להלן, הערה 31.
- 15 על ניסיון הזיהוי של אביו, ראו ח"נ דעמביצער, "הגהות לויית חן", בתוך: ספר ראביה (לר' אליעזר בן יואל הלוי), קראקא תרמ"ב, דף כב, באמצע הערה מב.
- 16 ראו אינדקס של התשובות המופנות אליו אצל שרגא פייש ראזענטהאל (מהדיר), ספר הישר לרבינו תם: חלק השאלות והתשובות, ברלין תרנ"ח, עמ' IX.
- 17 גייגר (לעיל הערה 2), עמ' 38–39.
- 18 פוזנסקי (לעיל הערה 1), עמ' LV.
- 19 וולטר (לעיל הערה 6), עמ' 7–8.
- 20 ז' בן גאטליב שטרן (מהדיר), מחברת הערוך לר' שלמה פרחון, פרעסבורג תר"ד, דפוס צילום ירושלים תש"ל.
- 21 פוזנסקי (לעיל הערה 1), עמ' LVIII.
- 22 גייגר (לעיל הערה 2), עמ' 41.

בדומה, מוכיח אידל²³ מתוך השפעת פירושו של בחיי אבן פקודה ב"חובת הלבבות" על פירושו של ריב"ש לתהלים יט,²⁴ שכתבת הפירוש לא קדמה ל-1162.

מלבד פירושו לתורה יש בידינו מעט ציטוטים בשמו בפירוש התוספות לתלמוד.²⁵ על פי ספר יוסף המקנא לר' יוסף אופיצאל²⁶ משתמע שבכור שור כתב גם פירוש לתהלים וקטעים ספורים ממנו פרסמו קהאן²⁷ וליבר,²⁸ אך יותר מכך לא נמצא בידינו. נוסף על כך כתב ריב"ש פיוטים שכמה מהם התפרסמו על ידי הברמן.²⁹

חשיפת פירושו

למרות ההערכה העצומה שקיבל בכור שור בעולם המחקר, לא היה מוכר הפירוש להמון העם. הוא לא הודפס מעולם בתוך המהדורות של מקראות גדולות אלא רק בנפרד בכמה מהדורות:

בראשית-שמות, מהדורת ילניק, לייפציג תרס"ו; ויקרא, על ידי מאיר בן אברהם הלוי פריש, בקובץ הצופה לחכמת ישראל, שנה ח (1924), עמ' 209-267; במדבר, פרקים א-טו, מהדורת ניימאן, ברסלאו תר"ס; פרקים טז-סוף, על ידי משה אריה באמבערגער, הצופה לחכמת ישראל, שנה יא (1927) עמ' 97-129; שנה יב (1928), עמ' 57-101; דברים, פרקים א-טו, מהדורת א' צוויג בכתב העת *MGWJ* 57 (1913), עמ' 546-558; *MGWJ* 58 (1914), עמ' 49-62; פרקים לב-לד, מהדורת ג' וואלטר, ברסלאו 1890. כל הנ"ל קובצו יחד לשלושה כרכים בהוצאת מקור, ירושלים תשל"ח. למהדורה זו קדמה מהדורת חיים יוסף איסר גד שפורסמה בתחילה בשני כרכים: בראשית-שמות בשנת תשט"ז בירושלים; ויקרא-במדבר בתוספת הוספות בשנת תשי"ך בלונדון. בשנת תשמ"ג בירושלים אוחדו שני הכרכים, ונוסף אליהם הפירוש לדברים.

23	משה אידל, "פירוש מזמור יט לר' יוסף בכור שור", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 64.
24	בדבר כתיבת הפירוש לתהלים, ראו להלן, הערות 26-27.
25	ראו לעיל הערה 8.
26	ראו אצל רוזנטל (יהודה רוזנטל, ספר יוסף המקנא, ירושלים תשי"ל) את פירושו של ריב"ש לפרק ב (במקנא על פרק קז, בעמ' 100); לפרק כב (במקנא על פר' קיג, בעמ' 104); לפרק פז (במקנא על פר' קכג, בעמ' 113).
27	Zadoc Kahn, "Le Livre de Joseph le Zalateur", <i>REJ</i> 3 (1881), עמ' 5.
28	M. Liber, "Bibliographie", <i>REJ</i> 58 (1909), עמ' 309-311. חזרו גם למאמרו של אידל (הערה 23 לעיל).
29	א"מ הברמן, "פיוטי ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינש", תרביץ ט (תרצ"ח), עמ' 323-342.

בשנת 1987 פורסמה בליידן עבודת הדוקטור של נבו: *"The Exegetical Method of R. Joseph Bekhor Shor"*,³⁰ ובעקבותיה נבחר נבו להוציא מהדורה מדעית של הפירוש, שיצאה במוסד הרב קוק בתשנ"ד.³¹ מאז, מעל במות רבות, פרסם נבו מאמרים שונים³² על בכור שור ועל השפעתו על פרשנות ימי הביניים בכללותה. עד שלאחרונה, בעיקר בזכות פועלו, מתחיל הפירוש להיחשף גם לציבור הרחב. בשנים תשמ"ז-תשמ"ב כשיצאה מהדורת "תורת חיים" על ידי מוסד הרב קוק, נחשף הציבור דווקא לפירוש הנפלא של חזקוני שהוכנס אליה. על פי הנאמר לנו בהוצאה, הסיבה להוספת הפירוש למהדורה הייתה סמיכות עבודתו של מהדיר החזקוני, הרב ח"ד שעוועל זצ"ל,³³ לזמן הוצאתה של המהדורה. אכן שעוועל הוקסם מפירוש החזקוני כפי שכתב בהקדמתו:

אין מספר לפירושים נחמדים המתגלים לעינינו במשך הספר הזה [...] יש לראות את כל עצם תכנו של פירוש החזקוני כאספקלריא המאירה את מעיינות החכמה שהיו פתוחים לחכמי צרפת בתקופת בעלי התוספות.³⁴

30 שתיקרא להלן: מתודת בכור שור.

31 י' נבו (מהדיר), בכור-שור פירושי התורה, ירושלים תשנ"ד.

32 "פירושו של ר' יוסף בכור שור לתורה", בית מקרא כז/ג (תשמ"ב), עמ' 283-289; "היחס בין פירושי התורה של ר' יוסף בכור-שור וראבי"ע", תרביץ נא (1982), עמ' 503-507; "ייחסו של החזקוני פרשן התורה אל פירושו של ר' יוסף בכור-שור", סיני צא/א-ב (תשמ"ב), עמ' יז-כב; "כתב-יד לליידן 27 המיוחס לר' יוסף בכור-שור", תרביץ נב (1983), עמ' 651-654; "ייחסם של פרשני התורה בעלי התוספות לר' יוסף בכור שור", סיני צב/ג-ד (תשמ"ג), עמ' צז-קח; "ייחס פירושו של ר' יוסף בכור שור לתורה אל פירוש רש"י", סיני צג/ה-ו (תשמ"ג), עמ' רמה-רנב; "ר' יוסף בכור שור פרשן הפשט", סיני צה/ה-ו (תשמ"ד), עמ' רסח-רעז; "ייחסו של ר' יוסף בכור שור פרשן התורה לחז"ל", תרביץ נד (1985), עמ' 458-462; "קווי פרשנות אופייניים לר' יוסף בכור שור", סיני קג (תשמ"ט), עמ' נג-נט; "נימוקו עמו: דרכו של ר' יוסף בכור שור בנימוקי מצוות ותופעות ספרותיות", סיני קז (תשמ"א), עמ' קסט-קע; "ר' יוסף בכור שור פרשן התורה", מחניים 3 (תשמ"ג), עמ' 138-153; "פרק המועדות בפרשנותו של ר' יוסף בכור שור", מחקרי חג 7 (תשנ"ו), עמ' 56-65; "ייחסו של ר' יוסף בכור שור לתרגום אונקלוס", מורשתנו י (תשנ"ו), עמ' 213-218; "פשט ודרש בפרשנות ימי הביניים בצפון צרפת", שאנן 3 (1997), עמ' 27-47; "השתקפותו של הוויכוח היהודי-נוצרי בפרשנות ימי הביניים במאה הי"ב בצפון צרפת", מחקרי מורשתנו א (תשנ"ט), עמ' 29-54. חלק ממאמרים אלה קובצו לקובץ פרשנות המקרא הצרפתית, שפורסם על ידי מכללת מורשת יעקב בשנת תשס"ד ברחובות.

33 ח"ד שעוועל (מהדיר), פירושי החזקוני על התורה, ירושלים תשמ"א.

34 שעוועל (שם), מבוא, עמ' 9.

אולם ייתכן שנעשה כאן עוול היסטורי. אנו יודעים היום, והדבר הוכח בעבודת הדוקטור שלי,³⁵ שאת המאפיינים הייחודיים של פירוש החזקוני הוא שאב פעמים רבות מריב"ש. עתה בא מפעל מקראות גדולות "הכתר" של אוניברסיטת בר אילן בראשות פרופ' מנחם כהן ותיקן את המעוות. מהדורת "הכתר" השמיטה את פירושו של חזקוני והכניסה תחתיו את פירוש ריב"ש. לצערנו תהליך הוצאת המהדורה הוא איטי, ועד עתה רק ספר בראשית וחלק מספר שמות יצאו לאור,³⁶ כך שרוב הציבור עדיין אינו מכיר את פירושו הנפלא של ריב"ש. כל המהדורות של ריב"ש כולל זו של נבו וכן "הכתר" שעל פיה יצוטטו כל הציטוטים מכאן ואילך, מתבססות על כתב יד יחיד – מינכן 52.³⁷

פרשנותו של ריב"ש

מקורותיו

לרוב אין ריב"ש חושף את מקורותיו מלבד כמה עשרות פירושים שאותם הוא תולה ברש"י.³⁸ לעתים הוא מזכיר את מקורותיו והם ר' יוסף קרא;³⁹ רשב"ם;⁴⁰ ר' עובדיה⁴¹ ועוד כמה פרשנים.⁴² עם זאת ברור שהוא מצטט הרבה את רש"י הרבה פעמים גם שלא בשמו.⁴³

- 35 יי פריאל, דרכו הפרשנית של ר' חזקיה בן מנחם (חזקוני) בפירושו לתורה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע.
- 36 בתקליטור הכתר מופיע כבר כל הפירוש.
- 37 מספרו במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים הוא 2852.
- 38 כארבעים פעם בשמו, למשל בראשית ח, י; שמות י, כא; ויקרא כו, א; במדבר כג, יג; דברים יב, יט, ועוד כמה עשרות פעמים ללא הזכרת שמו.
- 39 בראשית ד, כג; לד, כ.
- 40 בראשית לו, יב; שמות ב, יד; ג, יד; ו, כג; יד, כה, ועוד כשלושים פעמים שמצטט דברים משמו אך לא מזכירו בשמו.
- 41 מדובר בשבעה או בשמונה ציטוטים. לגבי זהות הכותב כנראה מדובר בעובדיה בן שמואל הספרדי, ראו הקדמת נבו למהדורתו (לעיל הערה 31), עמ' 3.
- 42 שם, עמ' 3.
- 43 היגד מעניין יש לנבו בשאלה מדוע מצטט ריב"ש את רש"י גם במקומות שבהם הוא מסכים עמו. לטענתו, מדובר במקרים שבהם ריב"ש מוצא ברש"י סיוע לפירוש המנוגד לדעת חז"ל, לפירוש אונקלוס או לפירוש המקובל בידי רבים. ראו נבו, פרשנות המקרא הצרפתית (לעיל הערה 13), עמ' 139.

דרכי פרשנותו

למעלה ממאה פעמים כותב ריב"ש את הביטוי "לפי הפשט", ואכן בולט בפירושו הניסיון לקרב את הקורא אל המציאות, אם כי קיימים בפירושו גם פירושים בעלי אופי מדרשי. מעניין לגלות שלא תמיד הלך בדרכם של חז"ל, ולעיתים אף התנגד אליהם.⁴⁴

הפירושו הוא רב פנים ויש בו מכל המקובל,⁴⁵ הווי אומר: מדרש והלכה, טעמי מצוות וסמיכות פרשיות, והרבה מסרים דתיים וערכיים. מן העבר השני, רק מעט עיסוק בלשון. ייחודו הוא שהוא שונה ומקורי ביותר. היום ברורה לנו העובדה שדרכי פרשנותו של ריב"ש היוו אבן דרך בצורת הפרשנות לתורה של בעלי התוספות, תעיד על כך העובדה שהוא מצוטט בכל קובצי הפרשנות שלהם: ב"הדר זקנים", "דעת זקנים", "ספר הגי'ן", "פענח רזא", "מושב זקנים" וכמובן אצל חזקוני, שכהרגלו, הוא אינו מזכיר אותו בשמו.

כפי שצוין, התרשמו החוקרים מאוד מייחודו של פירושו של ריב"ש, אך את הגדרת הייחוד הציג פוזננסקי: "בהרבה מקומות יורד לתכונת נפש האנשים שידבר עליהם במקרא ולכן יגלה גם פה פירושים מיוחדים במינם ומתקבלים על הלב".⁴⁶

נבו, בעבודת הגמר שלו,⁴⁷ קרא לפרשנות זו "פרשנות פסיכולוגית" וחילק אותה לכמה מאפיינים: מאפייני אישיות, מחשבות היוצרות מוטיבציה לפעולה, התנהלות חברתית, רצון חופשי, אחריות אישית, אהבת ה' ועוד.

אולם נוסף על הפרשנות הפסיכולוגית, בכור שור מתאמץ גם לברר את המציאות המקראית ולהעמידה בפני הקורא בשתי דרכים:

- א. השלמת פערים בסיפור על ידי בירור מהלכם של הדברים. אמנם אין כאן חידוש מן הדרך שנקטה הפרשנות למקרא לדורותיה, אלא שהשיטתיות בביאור כל פרט בסיפור המקראי לא הייתה מקובלת לפני ריב"ש.
- ב. התאמת המציאות להבנה הריאלית, כלומר כיצד יכול הלומד להבין בשכלו את מה שקרה בהתחשב בעובדה שמערכת הידע של הקורא יוצרת אבן בוחן

44 נבו (לעיל הערה 13), עמ' 109-128.

45 Abraham Meyer, "Le Commentaire de R. Joseph Bekhor-Schor", *REJ* 77 (1923), עמ' 275-264; פוזננסקי (לעיל הערה 1), עמ' LIX-LXXV; נבו, (לעיל הערה 30), עמ' 79-22.

46 פוזננסקי (לעיל הערה 1), עמ' LXI.

47 נבו (לעיל הערה 30), עמ' 40-46.

שבאמצעותה הוא בוחן תופעות ומקרים. מאחר שחלק מן האירועים הנזכרים בתורה אינם מובנים מעצמם, לעתים יש צורך בהבהרה של הפרשן כיצד היו הדברים עשויים לקרות, ואין כוונתנו רק לדרך התרחשותם של נסים אלא אף לדברים פשוטים ואף שוליים, שלכאורה אין צורך לפרשם, דוגמת פירושו לסיבת סטייתו של אתונו של בלעם, הנאמרת במפורש בפסוק. "ותט האתון מן הדרך ותלך בשדה ויד בלעם את האתון" (במדבר כב, כג). וזה לשונו:

"ותלך בשדה" – בתחילה נראה לה המלאך במקום רחב ידים, ונטתה בשדה מפני המלאך. ואחר כך בין גדרי הכרמים לא יכלה לנוס, ודחקה עצמה אצל הגדר, ולחצה את רגלו. ואחר כך במקום צר, כגון שהיה אם הדרך גבוה, ועומק גדול מכאן ומכאן, שאם תטה לכאן ולכאן היתה נופלת, ותמות היא והוא, ולכך רבצה תחתיו. ולכך חרה אפו, כי אמר: עתה, שהוזקתי ברגלי ואיני יכול לילך ברגל, רבצה תחתי ואינה רוצה לישא אותי.⁴⁸

במקרה זה מסביר ריב"ש את כל שלבי הסיפור המקראי, סטיית האתון מן הדרך לשדה ואחר כך למשעול הכרמים בין הגדרות ואחר כך למקום צר. אולם ריב"ש מבקש לברר גם את העניין שאינו נזכר במקרא, מדוע הכה בלעם את אתונו? ודעתו היא שבמהלך סטיית האתון נפצעה רגלו והוא נעשה תלוי לחלוטין בה, וכיוון שסירבה לשוב אל הדרך והוא אינו יכול להלך ברגליו, הוא היה מתוסכל וחמתו בערה בו, ולכן הכה אותה. נמצא שיש כאן שילוב של הבהרת המציאות עם הסבר הגיוני למהלך הסיפור ותמימות פרשנית. להלן כמה דוגמות מפירושו של ריב"ש לתורה שבהן בולטת ייחודיותו כפי שהתרשמו ממנה החוקרים שהוזכרו לעיל.

א. "ולא יהיה בבני ישראל נגף" (במדבר ח, יט):

כדי שלא יהיה נגף בבני ישראל. זה נראה עיקר הטעם שלקח הקדוש ברוך הוא לווים תחת הבכורים. שאם היו הבכורים עובדים, היה בהם נגף; שהרי הבכור – לא היה אביו בכור ולא אבי אביו, ושמה לא הורגלו בעבודה. וכשבא זה לעבודה לא היה בקי ונזהר, ויעשה שלא כהוגן, ויגפנו הקדוש ברוך הוא. שהרי נדב ואביהוא, לפי שלא נזהרו, שלא היו רגילין,

48 ובדומה לו מפרש חזקוני: "אמ': עכשיו כשהוזקתי, ואין בי יכולת לעמוד על רגלי, רבצה תחתיי" (חזקוני לבמדבר כב, כז).

נוגפו, ונוסרו האחרים על ידם, כדכתיב 'בקרבי אקדשי' (ויקרא י, ג). אבל הלויים, כיון שנבחרו הם ובניהם ובני בניהם, הרגלו ונזהרו בעבודתם ובשירם. והכי אמרו רבותינו (ראו שבת כ ע"א): "כהנים זריזין הם שהורגלו בכך". ולכך אמר הקדוש ברוך הוא: 'לא יהיה ללוי חלק ונחלה' (צירוף של דברים י, ט עם יח, א) – שלא יתעסקו בדבר אחר, כי אם בעבודתם. וגם, אם יחזיק בקנקן שבחרישה ובאת לחפור בו שדיהו, יקשו אצבעותיו, ולא יוכל לכופן אל הנבל ואל הכינור, ויקלקלו השיר; והיינו דקאמר: לכך לקחתי – כדי ש'לא יהא בבני ישראל נגף'.

כאן משולב הפן הרוחני הקובע שכישרון עבודת המקדש עובר בתורשה בשבט לוי, עם הטעם המציאותי שעבודת כפיים מחספסת את הידיים ומקלקלת את עדינות הנגינה.

ב. "את חטאי אני מזכיר" (בראשית מא, ט):⁴⁹ "שתי חטאות שהן עלי: אחד שהקצפתי את המלך, ואחד מאותו נער שחילה פני לזוכרו ושכחתי". מקורו של פירוש זה בבראשית רבה,⁵⁰ והוא בא להסביר מבחינה לשונית את השימוש בלשון רבים, וכולל הן את בירור המציאות הן את האנושיות הנעדרת מהתנהגות השר. כלומר עניין לשוני הופך להיות כר פעולה לפרשן להסביר את מבנה הסיפור ולהוסיף לו היבט הנוגע בנפשו של הלומד.

ג. "ורבקה אהבת את יעקב" (בראשית כה, כח):⁵¹ "שהיה רועה צאן ועוסק ביישובו של עולם, ודרך אשה לאהוב מי שמגדל טלאים וגדיים". גם כאן מחבר ריב"ש בין דרכו של עולם, הווי אומר בירור המציאות, ובין הצד האנושי-פסיכולוגי המאפיין את האדם, ובמקרה שלפנינו את הנשים. מאליה עולה השאלה: מה היסוד לפירוש זה? נראים הדברים שעם קהל שומעיו של ריב"ש בצפון צרפת היו חקלאים אריסים שהועסקו על ידי בעלי האחוזות הגויים, נוצלו על ידם כלכלית, ודוכאו נפשית ואולי אף גופנית. חקלאים אלה שבאו לשמוע את דרשתו של ריב"ש קיבלו חיזוק עצום מן הפירוש התם והלא נצרך מבחינה פרשנית.

49 ובעקבותיו חזקוני: "מה שסרחתי על פרעה ומה ששכחתי את יוסף".

50 בראשית רבה (וילנא) פרשה פט, ז: "וידבר שר המשקים – אמר לו שני חטאים יש בידי: אחת שלא עשיתי ליוסף טובה והזכרתי לפניך, ואחת שראיתיך מצטער על פתרונו של חלום ולא גליתי לך עליו שהיה יודע פתרונו".

51 ובדומה לו חזקוני: "ורבקה אהבת את יעקב – אהבה תדירה. ועוד. דרך אשה לאהוב את מי שמגדל את בהמותיה".

ד. "לקח פר אחד בן בקר ואילם שנים" (שמות כט, א) :

הפר – חטאת, כדי שיבואו⁵² נקיים וזכאין לפני הקדוש ברוך הוא והאיל אחד לעולה, כדאמרינן: 'ריצה פרקליט ונכנס דורון' (זבחים ז ע"ב). לאחר שהביאו פר ונתכפר להם, מביאין עולה לדורון, כדי שירצו, ואחר כך האיל השני – שלמים, שהוא דרך שלום וקירוב דעת, שממנו למזבח האמורין, וחזה ושוק לכהן, ושאר הבשר לבעלים, ונראין כאוכלין ביחד. וזהו דרך שלום וקירוב הדעת.

אף בעניין הקרבנות מביא ריב"ש היבט רגשי של שלום וקירוב הדעת. אמנם זוהי מהותו של קרבן שלמים, שהוא מטיל שלום בעולם,⁵³ וריב"ש לא חידש בזאת, אבל כנאמן לדרכו, הוא מציין את ההיבט הזה בהרבה מקומות בתורה.

ה. "לא תשנא את אחיך בלבבך" (ויקרא יט, יז) :

לא תשנאנו בתוך לבבך, אלא הוכיחנו ואמור לו: למה עשית לי כזאת? דשמא לא נתכוון למה שאתה סבור או נאנס או שום טעם יש בדבר שיאמר לך, ומתוך כך תדע שלא עשה עמך שלא כהוגן, ולא תשא עליו חטא' (בהמשך שם) – לשנאותו בחנם.

פירוש מופלא זה, שאומץ על ידי רוב פרשני ימי הביניים,⁵⁴ חושף שוב מבט אוהב ומלא סנגוריה על האדם. אסור לשנוא את האדם בלב ואסור לחשוך בו מבלי לברר את הדברים לאשורם. כאילו ריב"ש אומר: האדם טוב מטבעו, ורצוני כפרשן להביאך להבנה שזו כוונת התורה בכל עניין.

ו. "הנה אנכי נצב על עין המים" (בראשית כד, יג) :

כלומר: הנה אנכי מתעכב על עין המים, ולא אכנס בעיר. שהרוצה לישא אשה צריך לבדוק בשלש דברים: שתהא יפה, ומיוחסת, ותהא נעימה בדעתה ויפה עם הבריות. ועתה, היופי – אני יכול לראות בעיני, והיחוס –

52 מדובר בציווי על קרבנות ימי המילואים. ביצועם מתואר בויקרא פרק ח.

53 ספרא, דיבורא דנדבה יג, טז. וראו רש"י.

54 רשב"ם אמר את הדברים בקיצור, ואולי הוא המקור לפירוש זה: "אם גמלך רעה, לא תתראה לפניו כאוהב. ובקרבו ישים אורבו, לא טוב, אל תשנאהו בלבבך, אלא הוכח תוכיחו על מה שעשה, ומתוך כך יהיה שלום". וכמוהו מקצר ראב"ע: "שמא תחשדהו בדבר, ולא היה כן". וכתב זאת גם חזקוני: "אם שמעת שהעוה לך, לא תהיה נוטר לו שנאה בלבבך מסותרת, אלא הוכיח תוכיח אותו: מדוע עשית לי כך? ושמא מתוך כך יתברר הדבר כי הכל שקר, ולא נתכוין למה שאתה סבור, או יתקן את מה שהעוה, ומתוך כך לא תשא עליו חטא לחשדו בדבר שאינו".

אני יכול לשאול עליו ולבדוק בקרוביה, אבל הנעימות איך אדע? אם אכנס בעיר ואתאכסן באחד מן הבתים ותשמש לפנינו הנערה, שמא אביה ואמה צוו עליה, ולא מדעתה ולא מלבה תעשה זאת; ואם לא תשמש, שמא מחמת צניעות תניח; ולכך אין לבדוק בתוך הבית, ולכן אהיה נצב ואתעכב כאן, כי בכאן מה שתעשה מדעתה יהיה, שאין אביה ואמה עמה. בפירוש זה מבהיר ריב"ש את המציאות על פי זיהוי תכונות הנפש של האדם ויוצר פירוש אנושי מאין כמוהו.

שש דוגמות אלה המנסות להבהיר את פשטי הכתובים בעזרת הכנסת הרגשות, כוונת הלב והחמלה האנושית לטקסטים מסוגים שונים, מורות על הדרך הפרשנית החדשה אותה סלל ריב"ש.

מהי הסיבה שבגללה פעל בכור שור בצורה זו בפירושו?

א. ייתכן שחיי היהודים בצל מסעי הצלב התכופים בתקופה שכתב ריב"ש את פירושו, הובילה אותו למהלך פרשני זה. באחד מן הפיוטים שפרסם הברמן "אלקים ממכון שבתך",⁵⁵ ריב"ש רומז לעניין:
אלקים ממכון שבתך הבט צאן מרעיתך

.....
דלים נסים לך לעזרה כי צר רודה בס בעברה
ואש חמתו בס בערה שלם ישלם המבעיר את הבערה
הבערה לשרש שרוש אותי על גבי חרוש
הרוני לענה ורוש ירא ה' וידרש.

יש לציין שבשנת 1187 היה מסע הצלב השלישי, בשנת 1201 מסע הצלב הרביעי ובשנת 1217 מסע הצלב החמישי.⁵⁶ במבט היסטורי שטחי לא נטו לייחס למסעות אלה פגיעה המונית ביהודים, אך ממערכת הפיוטים היהודית שנאספה ב"ספר הזכירה"⁵⁷ מצטיירת תקופה זו כתקופה של חיים יהודיים בצל פחד קיומי נורא, בעיקר בצרפת. פוגרומים ועלילות אנטישמיות היו

55 הברמן (לעיל הערה 29), עמ' 338, פיוט ה.
56 הסקירה היא על פי יהושע פראוור, "מסעי הצלב", אנציקלופדיה עברית, כג, ירושלים תשי"ט, טורים 1111-1122.
57 א"מ הברמן (מהדיר), ספר זכירה לר' אפרים מבונא, ירושלים 1970. וראו גם מ' הלל (מהדיר), עמק הבכא לרבי יוסף הכהן מאויניון, וינה 1852, דפוס צילום ירושלים תשנ"ג.

תדירים מאוד.⁵⁸ כמו בכל תקופה של צרות הייתה מוטלת על מנהיגי הדור החובה לחזק את העם, ופירוש חס ועממי, שבוודאי התבסס על דברים שגם נאמרו לקהל בדרשות בבתי הכנסת, יכול היה לשמש כלי לחיזוק הנדכאים. ר' אליעזר מבלגנצי, שחי זמן קצר לאחר ריב"ש, מביע את הדבר בפירושו לפסוק "והבאתי אתכם אל אדמת ישראל" (יחזקאל לו, יב). וזה לשונו: משתחיו ותעמדו על רגליכם. וזו נחמה גדולה היא לכל המתים בייחוד שמו, ואפילו לא ייהרגו, הואיל וכל ימיהם סבלו חרפות וקלון, ומוכים ונהלמים על שאינן מאמינים בתרפותם. ובכך מתו, ולא דרך מחילות [ראו בראשית רבה (וילנא) צו, ה], אלא יחיו ויעמדו על רגליהם וילכו לארץ.

גייגר, בסוף סקירתו החמה לריב"ש,⁵⁹ מסיים בדברים שיש בהם משום פנייה כפולה, לדורו ולדורו של ריב"ש. וזה לשונו:

והנה כל חוקר קדמוניות עמנו יראה וישיש, כי בכל זמן וזמן אשר עול השעבוד יקל מעל צוארי העבריים, גם רוחם תעוף השמימה, ויד שכלם תגבר ותשבר גם מוטות הברזל אשר נפשם ורוחם בהן הוגשו. על כן, אם חשכו הפעם שמי החכמה והתעודה, אל תאמר נואש, כי עוד יבואו הימים ויצאו ביד רמה, ומלאה הארץ דעה את ה'.

סביר להניח שמצבם הקשה של היהודים השפיע על דרך פרשנותם של ריב"ש ושל שאר בני דורו, ומכאן תפילתו של גייגר.

ב. היום מקובל לומר שהפולמוס האנטי נוצרי הוא אחת הסיבות המרכזיות למעבר לפרשנות בדרך הפשט, ולדעתם של פוזנסקי⁶⁰ וגרוסמן⁶¹ כן הוא הדבר גם לגבי ריב"ש, שהרי ידוע שהיה מעורב בוויכוחים תיאולוגיים הן כמשתתף⁶² הן ככותב.

58 בספר עמק הבכא (לעיל הערה קודמת, עמ' 56–71), בא תיאור של פוגרומים בסוף המאה הייב וגירוש חלק מיהודי צרפת בשנת 1186. וראו גם אברהם מאיר הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשי"ו, עמ' קטו–קנא.

59 גייגר (לעיל הערה 2), עמ' 54.

60 פוזנסקי (לעיל הערה 1), עמ' LXVI.

61 גרוסמן (לעיל הערה 1), עמ' 488–506.

62 ראו רוזנטל (לעיל הערה 26), עמ' 79, סימן פד: "כבר בא משומד אחד שהיה אדוק ביותר לפני הרב ר' יוסף בכור שור. אמר לו: מה אתה יכול להשיב על פרשה זו? אמר לו הרב בכור שור: [...] מיד קרע אותו המשומד את בגדיו, ונתפלש בעפר, וחזר בתשובה". וראו הערת פוזנסקי (לעיל הערה 1, עמ' LXX) על המופיע בספר יוסף המקנא סימן טז, שאינו לריב"ש.

מקובל לומר⁶³ ששורש הוויכוחים עם הנוצרים הוא בשאלת פרשנות פשוטו של מקרא, כלומר אם התורה מתכוונת למה שהיא אומרת כמשתמע מילולית מן המקראות, או שמא כדעת הנוצרים מסתתרת מאחורי המילים פרשנות אלגורית ועל מפרשי המקרא לחשוף אותה. גם אם נקבל את דעתו של פונקנשטיין,⁶⁴ האומר שבתקופתו של ריב"ש חלה תפנית באופיו של הפולמוס, ושהנצרות התפלמסה פחות באמצעות הבנת הכתוב ויותר בוויכוחים שכלתניים ודרך הספרות הבתר מקראית, בעיקר התלמוד, אין מניעה להניח⁶⁵ שריב"ש ממשך בפירושו בכיוון הפולמוסי שהיה רגיל בימיו, ומכאן גם רצונו להציג את האבות באור חיובי.⁶⁶ אחת הדרכים לבטא את הדבר היא הפרשנות בעלת הממד האנושי כל כך.

ג. אפשר לתלות את הנטייה גם לפרשנות ממין זה בהשפעה מדרשית עזה. כידוע, המדרשים עוסקים בהרחבה בעיצוב הדמויות הפועלות, בסיפורים עממיים ובמסרים התנהגותיים ברוח "לימדתך תורה דרך ארץ."⁶⁷ אולם גם

63 ראו את Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983, עמ' 44; Erwin I. J. Rosenthal, "Anti Christian Polemic in Medieval Bible Commentaries", *JJS* 11 (1960), עמ' 101-116; אלעזר טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום, רמת גן תשס"ג, עמ' 24-29. להרחבה בעניין זה, ראו Daniel J. Lasker, *Polemics Against Jewish Philosophical Christianity in the Middle Ages*, New York 1976, עמ' 7-12.

64 ע' פונקנשטיין, "התמורות בוויכוח הדת שבין יהודים לנוצרים במאה היי"ב", ציון לג, ג/ד (תשכ"ח), עמ' 129.

65 כך הבינה גם שרה קמין, ראו "הפולמוס נגד האלגוריה בדבריו של ר' יוסף בכור-שור", בתוך: בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת תשס"ט, עמ' 89-112. (הפניותינו הן לפי המהדורה החדשה).

66 ראו למשל בראשית כה, ל, לעניין ההצדקה החוקית של מכירת הבכורה ליעקב. "הלעיטיני נא – כלומר: שפוך לתוך פי, ואני אוכל, שאיני יכול אפילו לתת לתוך פי, ולא ללכת אל בית אבי. אך מצא יעקב אחרי הצאן במרעה רחוק מן העיר. אם היה האוכל מתמהמה לו, היה מיד מת. ולכך אמר לו יעקב: אם אתה מת מיתת עצמך, הרי כל אשר לאבי ביד; וכל בני קטורה וישמעאל ולוט שמילט זקיני מן השבי ומן המות, יהו משועבדים לי. ואם אוכילך ותחיה, הריני מפסיד שרות גדול וממשלה גדולה, שאתה בכור, ותקח הכל. אבל אם תחמול לי בכורתך, אז אוכילך, ותחיה ולא תמות, ואני לא אפסיד במה שאוכילך. ואם לא תחמול על עצמך בשביל שלא תרצה שלא תבא לי הממשלה, גם אני לא אחמול על עצמך. כי כמו שאתה רוצה לעצמך, אני אוהב לעצמי, ואיני אוהבך יותר ממני. ומחמת טענה אמר לו יעקב: [מכרה כיום את בכורתך לי – כלומר שתעמוד במכירתך לעולם כמו היום, וכן השבעה לי כיום – שתהא שלי לעולם כמו שהיא שלי היום. – הגי'ה]. על ההגהות אצל ריב"ש ראו ש' ברוכי, "ההגהות בפירושו של ר' יוסף בכור שור לתורה", מגדים מ (תשס"ד), עמ' 75-113.

67 שיר השירים רבה ה, ד.

נבו בעיסוקו בריב"ש,⁶⁸ גם אני בעיסוקי בחזקוני⁶⁹ וגם כל חוקרי הפרשנות המקראית במאות הי"ב-הי"ג מציינים את חידושה הפרשני של התקופה בהשתחררות מכבלי המדרש. נמצא שיש כאן במפתיע תהליך הפוך. דווקא העזיבה של דרך המדרש כמכוננת הבלעדית של הפירוש הביאה לפרשנות פשטנית משופעת בסממנים רגשיים.

ד. על אף כל מה שאמרנו לעיל, נראה שהסיבה האמתית לבחירת דרך פרשנות, כמו גם לדרך כתיבה של סופר, היא תוצאה של שילוב של שלושה יסודות: האישיות, התרבות והחינוך, כהגדרתו של מורי, פרופ' אלעזר טויטו:⁷⁰ "השערותיו נובעות מעולמו שלו, מהשכלתו הפורמאלית והבלתי פורמאלית, מגישתו האינטלקטואלית, מעולמו האפקטיבי, האמוני, וביתר דיוק מיכולתו להאיר את הטקסט המתפרש בעזרת עולמו הפנימי". נראה שריב"ש היה בעל אישיות רגישה, אולי אמנותית. נוסף על כך, חייו בצל מסעי הצלב בשילוב עם דרך הלימוד שלמד מרביתו, שנדון בהמשך דברינו, יצרה את דרך הפרשנות הזאת והיא הסיבה השלמה לדרך פעולתו.

סיכום

תיקון עוול היסטורי נעשה על ידי ד"ר יהושפט נבו וממשיכיו, עורכי מהדורת "הכתרי", שהחזירו לקדמת במת הפרשנות את דמותו המופלאה של רבנו יוסף בכור שור, שברגישותו ובמקוריות פירושו סלל את הדרך הפרשנית לממשיכיו. כך פתחו לנו, לומדי התורה במאה הכ"א, נתיבות להבנת עולמם הרגיש של קדמונינו שישבו בגולת אירופה הדוויה, ומתוך עמק הבכא ההיסטורי העשירו את עולם הספרים היהודי בפרשנות שונה וחמה.

68 נבו, יחסו של ר' יוסף בכור שור פרשן התורה לחז"ל (לעיל הערה 32), עמ' 458-461.

69 פריאל (לעיל הערה 35), עמ' 273-298.

70 א' טויטו, "בין פרשנות לפסיכולוגיה: הבחינה הפסיכולוגיסטית בפירוש מקראות", תלפיות יב (תשס"א-תשס"ב), עמ' 96.